

Moll, Miroslav

Základní strukturní segmenty flexivní morfologické struktury ruských sloves a jejich morfonologické a morfografematické kombinatorní vztahy

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1968, vol. 17, iss. A16, pp. [81]-87

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100128>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MIROSLAV MOLL

**ZÁKLADNÍ STRUKTURNÍ SEGMENTY
FLEXIVNÍ MORFOLOGICKÉ STRUKTURY
RUSKÝCH SLOVES A JEJICH MORFONOLOGICKÉ
A MORFOGRAFIEMATICKÉ KOMBINATORNÍ VZTAHY**

0. Většina tradičních mluvnic slovanských jazyků operuje při segmentaci flexivní slovesné struktury pojmy kmen a koncovka. Kromě těchto dvou základních segmentů vyčleňují jednotliví jazykovědci ještě některé další strukturní segmenty, jako tvarotvorný sufix, tematický vokál, spojovací vokál apod. Významný krok kupředu ve vymezení flexivních strukturních segmentů slovanského slovesa učinil N. S. Trubecký.¹ Na Trubeckého pojetí navázali slovenští lingvisté E. Pauliny a J. Ružička ve svých pokusech o nové klasifikace slovenských sloves.² Paulinyho a zejména Ružičkův pokus vyvolal ostrý nesouhlas se strany Št. Peciara.³ Ve vzájemné polemice se Št. Peciarem Ružička své původní názory částečně revidoval a vrátil se v podstatě k tradičnímu pojetí.⁴ I když slovenská diskuse o třídění sloves nedošla k obecnějším závěrům, přesto je možno ji s časovým odstupem i přes některé její negativní stránky hodnotit kladně zejména proto, že ukázala na labilnost a neujasněnost některých tradičně vyčleňovaných segmentů flexivní struktury slovanských sloves. O aktuálnosti otázek, které se pokusili řešit slovenští jazykozpytci, svědčí ta skutečnost, že se k nim vrací další lingvisté. Z četných pokusů o osvětlení strukturních flexivních segmentů slovanských sloves významný teoretický vklad přinesly nedávné práce R. Jakobsona, H. Křížkové a L. Ďuroviče⁵ na materiále ruském.

V tomto článku se pokusíme navázat, pokud se týče vymezení základních strukturních flexivních segmentů ruských sloves, na pojetí Ďurovičovo, a pokud se týče vzájemných strukturních kombinatorních vztahů těchto segmentů, na pojetí Jakobsonovo a na některé teze H. Křížkové. Pojetí výše uvedených autorů se pokusíme, opírajíce se o podrobnou analýzu ruské slovesné flexe, rozšířit ve dvou směrech: 1. Základní strukturní segmenty ruské slovesné flexe a jejich vzájemné kombinatorní vztahy se pokusíme definovat v obou výrazových jazykových formách (zvukové i grafické), a to z toho důvodu, že Ďurovič, Křížková i Jakobson svá pojetí omezují na výrazový plán zvukový. 2. Ve srovnání s Ďurovičovým pojetím se pokusíme

adekvátněji vystihnout dichotomii slovesných lexikálních a gramatických morfémů. Vede nás k tomu skutečnost, že Ďurovič sice správně vysvětluje větší strukturní složitost ruských slovesných gramatických morfémů v porovnání se skladbou morfémů některých dalších flexivních slovních druhů (zejména substantiv), avšak tato odlišnost nenašla v Ďurovičově koncepci adekvátní odraz v terminologickém pojmosloví při teoretických výkladech o morfémech ve všeobecné části jeho práce.⁶ Půjde nám v podstatě o to, abychom v pojmoslovném aparátu pojednávajícím o slovesných morfémech vhodným způsobem vyjádřili ten fakt, že ve slovesné flexi máme na jedné straně nesložené, dále nečlenitelné gramatické morfémy, srov. např. nesložený, dále nečlenitelný gramatický morfém -ти v infinitivu slovesa неc + ти a složené, dále členitelné gramatické morfémy na straně druhé, srov. např. složený, dále členitelný morfém -ла v l-ovém tvaru неc + л — а.

Přejdeme nyní k vlastním výkladům o základních strukturních segmentech flexivní morfologické struktury ruských sloves a k osvětlení jejich vzájemných morfonologických a morfografematických kombinatorních vztahů.

1. Každý tvar daného slovesného lexému je v ruštině v obou výrazových plánech rozložitelný na dva základní strukturní segmenty, a to na sémantém a formantém.

Poznámka. Výrazovými plány zde rozumíme dvě základní jazykové formy, tj. výrazovou formu zvukovou a výrazovou formu grafickou. Pro zvukový výrazový plán budeme v tomto článku užívat zkratky ZVP a pro grafický výrazový plán budeme užívat zkratky GVP.

1.1. Sémantém je morfologický segment nesoucí souhrnnou lexikální informaci daného slovesného tvaru.

Poznámka. Sémantémy četných ruských sloves jsou dále dělitelné na dílčí lexikální morfémy — sémémy. V pojetí sémémů se shodujeme s Ľ. Ďurovičem, srov. jeho tezi, že „všechny sémémy tvoří kmen slova“⁷ (tj. sémantém v naší terminologii). Otázkou složení sémantémů (slovesných kmenů) se nebudeme v tomto článku zabývat, protože při kombinatorních vztazích sémantémů a formantémů nehraje rozhodující úlohu morfologické složení sémantémů, ale jejich celková výrazová charakteristika.

1.2. Formantém je morfologický segment nesoucí souhrnnou gramatickou informaci daného slovesného tvaru.

Poznámka. Formantémy většiny tvarů ruských sloves jsou dále dělitelné na dílčí gramatické morfémy — formémy. Formémy mohou být nulové (v případě, že materiální nepřítomnost morfému je nositelem gramatického významu). O rozdělení formémů na formémy signalizující vztahy syntagmatické (koncovky) a na formémy signalizující vztahy nesyntagmatické (tvarotvorné sufixy) pojednává Ľ. Ďurovič ve své Paradigmatice.⁸

1.11. Slovesné sémantémy rozdělujeme podle jejich zakončení na sémantémy otevřené a na sémantémy zavřené.

1.111. Sémantémy otevřené jsou takové sémantémy, které končí vokalickým fonémem nebo slabičným grafémem, srov. např. $\acute{P}ISA-$ (ПИСА-) = = infinitivní kmen slovesa $\acute{P}ISA.\acute{T}$ (ПИСАТЬ).⁹ Termínu vokalický foném užíváme pro ZVP (rozumíme jím fonémy A, O, E, I, U). Termínu slabičný grafém užíváme pro GVP (rozumíme jím grafémy A, O, E, И, У, Ю, Я).

1.112. Sémantémy zavřené jsou takové sémantémy, které končí konsonantickým fonémem nebo neslabičným grafémem, srov. např. $\acute{P}I\check{S}-$ (ПИС-) = = prezentní kmen slovesa $\acute{P}ISA.\acute{T}$ (ПИСАТЬ), např. ve tvaru 1. os. sg. prez. $\acute{P}I\check{S}+(U)$, $\acute{P}I\check{S}+(У)$. Termínu konsonantický foném užíváme pro ZVP (rozumíme jím např. fonémy K, G, L, N, Ž, C, Š, ...). Termínu neslabičný grafém užíváme pro GVP (rozumíme jím např. grafémy К, Г, Л, Н, Ж, Ц, Ш, ...).

1.21. Slovesné formantémy rozdělujeme podle jejich počátečního fonému (grafému) na dva základní druhy: 1. na formantémy s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou a 2. na formantémy s vokalickou (slabičnou) charakteristikou. Termínů formantémy s konsonantickou a vokalickou charakteristikou užíváme pro výrazový plán zvukový. Termínů formantémy s neslabičnou a slabičnou charakteristikou užíváme pro výrazový plán grafický. Kromě dvou již uvedených základních druhů formantémů, rozeznáváme ještě dva zvláštní typy formantémů: 1. formantémy s nulovou charakteristikou, 2. formantémy s jerovou charakteristikou.

1.211. Formantémy s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou jsou takové formantémy, které začínají souhláskovým fonémem (neslabičným grafémem), např.:

$-\acute{T}$, $-\acute{T}I$, $-LA$, $-LO$, $-F_2\check{S}OJ$ (ve ZVP)
 $-T\check{b}$, $-TI$, $-LI$, $-LIU$, $-B\check{S}II\check{J}$ (v GVP).

1.212. Formantémy s vokalickou (slabičnou) charakteristikou jsou takové formantémy, které začínají samohláskovým fonémem (slabičným grafémem), např.:

$-U$, $-O\check{S}_2$, $-U\check{S}:OJ$, $-ON:OJ$ (ve ZVP)
 $-У$, $-ЕШЬ$, $-УЩИЙ$, $-ЕННЫЙ$ (v GVP).

1.213. Za formantém s nulovou charakteristikou považujeme takový formantém, jehož počáteční formém je nulový, např. formantémy pro imperativ:

$-\emptyset-\emptyset$, $-\emptyset-\acute{T}I_3$ ($R_1E.\check{Z}+\emptyset-\emptyset$, $R_1E.\check{Z}+\emptyset-\acute{T}I_3$) (ve ZVP)
 $-\emptyset-\emptyset$, $-\emptyset-TE$ ($ЛЯГ+\emptyset-\emptyset$, $ЛЯГ+\emptyset-TE$) (v GVP);

formantémy pro l-ový tvar:

-Ø-Ø (SO.CH+Ø-Ø, PÓ.K+Ø-Ø) (ve ZVP)
 -Ø-Ø (COX+Ø-Ø, ПЕК+Ø-Ø) (v GVP).

1.214. Za formantém s jerovou charakteristikou považujeme takový formantém, který je ve své počáteční části reprezentován grafémem „b“ (měkkým znakem).

Formantémy s jerovou charakteristikou se vyskytují jenom v grafickém výrazovém plánu, a to v imperativu některých ruských sloves, srov.:

-b-Ø, -b-TE (PEЖ+b-Ø, PEЖ+b-TE =
 imperativ slovesa резать — řezat).

2. V paradigmatech ruských sloves existují mezi sémantémy a formantémy tyto kombinatorní morfonologické a morfografematické vztahy:

2.1. Formantémy s vokalickou (slabičnou), nulovou a jerovou charakteristikou se připojují k zavřeným sémantémům (tj. k sémantémům zakončeným na souhláskový foném nebo na neslabičný grafém). Tak např. formantémy -U, -OŠ₂, -UŠ:OJ (zvukového výrazového plánu), -У, -ЕШЬ, -УЩИЙ (grafického výrazového plánu) mohou být připojeny výhradně k sémantémům, zakončeným na souhláskový foném (nebo na neslabičný grafém),

srov.: ПІШ+U., НОS+U., ПІ.Ш+OŠ₂, НОŠ+O.Š₂,
 ПІ.Ш+UŠ:OJ, НОS+U.Š:OJ, (ve ZVP);
 ПИШ+У, НЕС+У, ПИШ+ЕШЬ, НЕС+ЕШЬ,
 ПИШ+УЩИЙ, НЕС+УЩИЙ (v GVP).

Podobně srovnej připojení formantémů s nulovou a jerovou charakteristikou v těchto příkladech:

ПÓ.K+Ø-Ø,	НО.S+Ø-Ø	
D ₂ E.LAJ+Ø-Ø,	МА.Ž+Ø-Ø	(ve ZVP);
ПЕК+Ø-Ø,	НЕС+Ø-Ø	
ЛЯГ+Ø-Ø,	ЛЯГ+Ø-ТЕ	
МАЖ+b-Ø,	МАЖ+b-ТЕ	(v GVP).

2.11. Formantémy s vokalickou (slabičnou) charakteristikou, začínající v grafickém výrazovém plánu slabičnými grafémy ю nebo я, mohou být připojeny k zavřeným i otevřeným sémantémům, srov. např.:

КОЛ+Ю,	КОЛ+ЮТ,	КОЛ+ЮЩИЙ
ЗНА+Ю,	ЗНА+ЮТ,	ЗНА+ЮЩИЙ
ЛЮБ+ЯТ,	РАБОТА+Я.	

2.2. Všechny formantémy (kromě formantémů uvedených v bodě 2.22) s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou se připojují k otevřeným sémantémům, srov. například:

ПИСА.+Т, ПИСА.+ЛА, ПИСА.+Ф,₂ШОJ
 КРИ.КНУ+Т, ГОВОРИ.+Ф,₂(Ш)I
 ОТКРИ.+ТОJ, ОТКРИ.+ТАJА (ve ZVP);
 ПИСА+ТЬ, ПИСА+ЛА, ПИСА+ВШИЙ
 КРИКНУ+ТЬ, ГОВОРИ+В(ШИ)
 ОТКРЫ+ТЫЙ, ОТКРЫ+ТАЯ (v GVP).

Některé formantémy s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou se připojují jak k otevřeným, tak k zavřeným sémantémům (srov. 2.21); část formantémů s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou se připojuje výhradně k zavřeným sémantémům (jejich výčet srov. v bodě 2.22).

2.21. Formantémy s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou -ЛА (-ЛА), -ЛО (-ЛО), -ЛІ (-ЛІ) a -ТОJ (-ТЫЙ), -ТАJА (-ТАЯ), -ТОJА₁ (-ТОЕ), -ТІJ₁ (-ТЫЕ) mohou být připojeny jak k otevřeným (srov. 2.2) tak k zavřeným sémantémům, například:

НОS+ЛА, НОS+ЛО., НОS+ЛІ., ТО.Р+ТОJ,... (ve ZVP);
 НЕС+ЛА, НЕС+ЛО, НЕС+ЛІ, ТЕР+ТЫЙ, (v GVP).

2.22. Formantémy s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou -ШІ (-ШИ); -ШОJ (-ШИЙ), -ШАJА (-ШАЯ), -ШОJА₁ (-ШОЕ), -ШІJ₁ (-ШИЕ); -ТІ (-ТИ) se připojují výhradně k zavřeným sémantémům, srov.: НО.S+ШІ (НЕС+ТИ); РО.К+ШОJ (ПЕК+ШИЙ) ... НОS+ТІ. (НЕС+ТИ).

3. Výše uvedené kombinatorní vztahy, uplatňující se v ruském jazyce pro styk slovesných sémantémů a formantémů na morfémovém švu, jsou jedním z rozhodujících činitelů, podmiňujících mnohotvárnost alternací ruských slovesných lexémů. V soustavách tvarů se jim v ruském jazyce podřizují slovesa všech produktivních i neproduktivních typů, jakož i slovesa s neproduktivní izolovanou flexí.

4. Závěrečná poznámka. I když jsme se chtěli v článku vyhnout zavádění nových termínů, přesto si rozbor zkoumaného materiálu vyžádal, abychom si utvořili nový pracovní termín — formantém a z něho odvozené termíny — formantém s vokalicou (slabičnou) charakteristikou, formantém s konsonantickou (neslabičnou) charakteristikou, formantém s nulovou charakteristikou, formantém s jerovou charakteristikou. Jsme přesvědčeni, že je to termín užitečný, neboť zaplňuje mezeru v termínech vztahujících se k dichotomii lexikálních a gramatických morfémů. Název sémantém, kterým nahrazujeme tradiční název kmen, jsme převzali z terminologického aparátu O. Lešky a A. Kurimského,¹⁰ přispíváme mu však poněkud pozměněný obsah.

POZNÁMKY

- ¹ N. Trubeckoy, *Das morphonologische System der russischen Sprache*, TCLP 5₂, Prague 1934.
- ² E. Pauliny, *Slovenské časovanie*, Bratislava 1949. J. Ružička, *Triedenie slovesných tvarov v spisovnej slovenčine*, Slovo a tvar IV, 1950, 43—51.
- ³ St. Peciar, recenze Paulinyho knihy *Slovenské časovanie* (Bratislava 1948), Slovo a tvar III, 1949, 107—108.
St. Peciar, *K diskusi o triedení slovenských slovies*, Jazykovedný zborník V, 1951, 30—57; St. Peciar, *O morfológickom členení slovenských tvarov (K diskusi o triedení slovenských slovies)*, Jazykovedný časopis VIII, 1954, 248—266; St. Peciar, *Problematika morfológického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch*, Slavia XXII, 1953, 276—285.
- ⁴ J. Ružička, *Ešte raz o triedení slovenských slovies*, Jazykovedný časopis VII, 1953, 135—167. Do polemiky o třídění slovenských sloves přispěl i K. Horálek (srov. K. Horálek, *K otázce třídění slovenských sloves*, Slovo a slovesnost XIV, 1953, str. 48).
- ⁵ R. Jakobson, *Russian conjugation*, Word 4, 1948, 155—167 (tato Jakobsonova studie vyšla již před slovenskou diskusi o třídění sloves, její průběh však nikterak neovlivnila). E. Кржижкова, *Морфемный анализ русского глагола*, Československá rusistika X, 1965, č. 4, 229—232. L. Ďurovič, *Paradigmatika spisovnej ruštiny*, SPN, Bratislava 1964.
- ⁶ Srov. L. Ďurovič, cit. dílo, str. 7—10.
- ⁷ Viz L. Ďurovič, cit. dílo, str. 8.
- ⁸ Srov. L. Ďurovič, cit. dílo, str. 9.
- ⁹ Při přepisu morfémů a slovních tvarů zvukového výrazového plánu užíváme v tomto článku morfonologické transkripcie Ďurovičovy (viz L. Ďurovič, výše citované dílo). Morfémy a slovní tvary grafického výrazového plánu uvádíme v tomto článku verzálními znaky azbukového písma.
- ¹⁰ Srov. O. Leška—A. Kurimský, *Teoretické předpoklady lingvistické konfrontace*, Československá rusistika VII, 1962, č. 4, str. 219.

**ОСНОВНЫЕ СЕГМЕНТЫ ФЛЕКТИВНОЙ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ
СТРУКТУРЫ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ И ИХ МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ
И МОРФОГРАФЕМАТИЧЕСКИЕ
КОМБИНАТОРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

При понимании основных структурных сегментов флективной морфологической структуры глаголов современного русского литературного языка и при анализе их взаимных комбинаторных отношений опирается автор предлагаемой статьи на теоретические работы Р. Якобсона, Г. Кржижковой и Л. Дюровича. В отличие от выше приведенных авторов, которые данную проблему исследуют только в звуковом плане выражения, автор настоящей статьи рассматривает ее в обоих планах выражения (звуковом и графическом) — при анализе материала и при его теоретическом объяснении последовательно учитываются и различаются морфологический и морфографематический подходы.

Основными структурными сегментами флективной морфологической структуры русских глаголов считаются семантема (морфологический сегмент несущий совокупную лексическую информацию данной глагольной формы) и формантема (морфологический сегмент несущий совокупную грамматическую информацию данной глагольной формы). Семантема и формантема может быть простой или сложной. Сложные семантемы можно разделить на семемы (частные лексические морфемы). Сложные формантемы можно разделить на формемы (частные грамматические морфемы). Название формантема (и от него образованные дополняющие названия формантема с вокалической — слоговой характеристикой, формантема с консонантической — неслоговой характеристикой, формантема с нулевой и еровой характеристикой) является новообразованием. Введение такого названия считает автор полезным, так как оно за-

пополняет пробел в лингвистических терминах, относящихся к дихотомии лексических и грамматических морфем.

Комбинаторные отношения глагольных семантем и формантем строго обусловлены взаимными характеристиками их выражения. Одним из решающих моментов при взаимной комбинации и альтернации глагольных семантем и формантем в обоих планах выражения является последняя фонема семантемы и первая фонема формантемы в звуковом плане выражения (последняя графема семантемы и первая графема формантемы в графическом плане выражения). В статье дается полный перечень всех в современном русском литературном языке реально встречающихся взаимных комбинаторных отношений семантем и формантем.

